

Het verschijnsel “doodsprentjes” in de 19^{de} eeuw.

Doodsprentjes, biltjes, we kennen ze allemaal. Meestal wordt er bij een begrafenis, zowel burgerlijk als christelijk een gedachtenisprentje van de overledene uitgedeeld. Het is dus een algemeen gebruik bij ons in Zuid-Limburg. Slechts enkele kilometers verder, in Wallonië bestaat dit gebruik niet of nauwelijks. Het zijn meestal ingeweken Vlamingen die in Wallonië gebruik maken van het doodsprentje. Vroeger kon niet iedereen zich permitteren om een doodsprentje te laten drukken. Ze zijn ook maar algemeen geworden in de laatste 100 jaar. Via de clerus, adel en hoge burgerij, dan de kleine burgerij vond het prentje zijn weg naar alle klassen van de samenleving. Bidprentjes zijn een onuitputtelijke en rijke bron van alles wat met het verleden te maken heeft. Er zijn talrijke motieven om bidprentjes te verzamelen: familiegeschiedenis, genealogie, geschiedenis van een stad of dorp, evolutie van de drukkunst, poëzie, iconografie, klederdracht enz...

Het bidprentje, doodsprentje, doodsbeeldeke, is een aangepaste versie van het devotieprentje dat tijdens de contrareformatie ontstaan is. Het waren kleine blaadjes perkament of papier met een voorstelling van Jezus Christus, een heilige of een tafereel uit de bijbel waarop men met de hand een tekst schreef. Gedrukte exemplaren komen slechts uitzonderlijk voor rond 1730.



Hierboven drie devotieprentjes uit de 18^{de} eeuw.

De eigenlijke oorsprong van het doodsprentje vinden we in de zogenaamde kwezelwereld. Kwezels vonden we in hoofdzaak in Amsterdam. Daar hadden de protestanten het sedert 1583 voor het zeggen. Katholieke priesters leidden er een semi-illegaal leven. In die nogal vijandige omgeving vonden ze steun en bescherming bij de kwezels of klopjes. De kwezels waren vrome, ongehuwde, katholieke vrouwen die de priesters bijstonden in hun werk voor het behoud en de uitbreiding van het katholiek geloof. Ze hielpen de priesters en zorgden voor hun huishouden, voor de kerk, de kerkgewaden en de zang. Naast catechismusles, onderwezen ze naaien en breien en zelfs lezen en schrijven. Wanneer een priester stierf deelden zij bij geloofsgenoten een overlijdensbericht uit met de vraag om voor de afgestorvene te bidden. Dit was de voorloper van ons huidig doodsprentje. Het waren meestal perkamenten prentjes, met de hand beschreven, en in een klein aantal exemplaren verspreid. Alhoewel de kwezels over heel Nederland verspreid waren, beschouwt men Amsterdam toch als de bakermat van het ontstaan van doodsprentjes.



Een kwezel of klopje en een 18^{de} eeuwse Amsterdams prentje (1775).

Tot zover wat over het ontstaan van de doodsprentjes. Maar hoe is dit gebruik tot in onze gewesten geraakt? Van uit Amsterdam is het gebruik ervan naar het zuiden afgezakt via Rotterdam en 's Hertogenbosch om ten slotte de grens over te steken en in Antwerpen en Mechelen door te dringen.



Hierboven één van de oudste bidprentjes uit Antwerpen.

In de 18^{de} eeuw zijn de gedrukte bidprentjes dus zeer zeldzaam. De oudste gedrukte exemplaren vinden we in Amsterdam circa 1740. Rond 1790 komt hierin een kentering en dan speelt Antwerpen een grote rol in het drukken en verspreiden van de doodsprentjes. Om dit enigszins te verklaren moeten we terug naar 1648. In dat jaar werd de vrede van Westfalen gesloten. Dit betekende het einde van de dertigjarige- en de tachtigjarige oorlog. Vanaf dan was er een wankel godsdiensvrede in de Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden met de huidige Nederlandse provincies Zeeuws-Vlaanderen, Noord-Brabant en Limburg bleven overwegend katholiek en hier begon de contrareformatie of de heropleving van het katholiek geloof. Het zijn vooral de jezuiten die trachten het geloof en de devotie weer op peil te krijgen. Ze deden dat onder meer door het verspreiden van devotieprentjes, prentjes van heiligen of van voorstellingen uit het Oude- en Nieuwe Testament. De voorstellingen

waren aanschouwelijk, simpel en met weinig tekst aangezien de meeste gelovigen toch niet konden lezen. Deze prentjes werden vooral gedrukt in Antwerpen waar zeer goede kunstenaars en graveurs aan het werk waren. (Galle, Huberti, Leys, Mols, van Merle, Schippers...) Wanneer rond het jaar 1800 het doodsprentje bij de clerus en de rijke burgerij ingeburgerd was, was het niet verwonderlijk dat men de tekst van het overlijdensbericht op de rug van de devotieprentjes ging drukken.

Het oudste voorbeeld dat we teruggevonden hebben van een bedrukt prentje uit de provincie Limburg is het prentje van Anna Ludovica Vos uit Hasselt. Zij was de zuster van een Hasseltse zilversmid en ongetwijfeld gefortuneerd. In die tijd waren doodsprentjes enkel en alleen maar weggelegd voor de clerus, adel en rijke burgerij. Ze overleed te Hasselt op 18 oktober 1811 !



Op de beeldzijde zien we een gravure van Theodoor van Merlen (°Amsterdam 1609 +Antwerpen 1672). Hij was één van de vele katholieken die van Amsterdam verhuisde naar Antwerpen na de vrede van Westfalen. De gravure stelt Jezus voor die als kind zijn ouders helpt met de was, een verwijzing naar de onderdanigheid die een kind verplicht is aan vader en moeder. (vader, moeder zult gij eren. 4^{de} gebod van de 10 geboden) Op de tekstzijde vinden we een aanbeveling om voor de overledene te bidden. Dit prentje is niet enkel een gedachtenisprentje maar ook een aankondiging van het overlijden van Anna Vos, als het ware een soort doodsbrief. In de rand verwijzen verschillende symbolen naar de dood : het kruis, de zandloper, het doodshoofd met gekruiste beenderen en de uitgedoofde toortsen. Dit knekelmotief of memento mori-motief bestond reeds van in de middeleeuwen. Het gebruik van deze motieven zou in Limburg pas uitdoven omstreeks 1845-1850. Dan verschijnen de prentjes met kerkhofmotieven; de zerkjes genoemd. Ook parochiekerken worden afgebeeld maar in onze streken zijn er tot op heden geen gekende voorbeelden. Pas circa 1885 verschijnen er prentjes met de basiliek van Tongeren en de basiliek van Kortenberg.



Knekelprentjes.

Het bidprentje dat zal blijven voortleven tot na de tweede wereldoorlog is het bidprentje met volle aflaat. Paus Pius VII bevestigde in 1823 de volle aflaat, toepasselijk op de gelovige zielen die onder de gewone voorwaarden het gebed, ter verering van de vijf wonden, geknield opzegden voor een afbeelding van de gekruisigde Christus. Rond 1840, na goedkeuring van Rome, is er dan iemand op het idee gekomen om het gebed op het bidprentje te drukken naast de voorstelling van Christus aan het kruis. Zo was het meteen mogelijk om een volle aflaat te verdienen door het gebed op te zeggen bij het aanschouwen van het bidprentje, een volle aflaat die ook toepasselijk was op de overledene.

Pas in 1843 gaf Monseigneur François René Bousset, bisschop van Brugge, de officiële toelating om het gebed te drukken en zo werd dat doodsprentje een groot succes en het zou nog tientallen jaren in de running blijven. In 1858 kwam er nog een kleine wijziging toen paus Pius XI vastlegde dat er ook een bijkomend gebed ter intentie van de paus moest gezegd worden. Niemand wist echter welk gebed hier moest gebeden worden om aan de voorwaarde te voldoen. Uiteindelijk volstond het om naast het aflaatgebed nog 5 onzeveraders en 5 weesgegroeten te bidden om de volle aflaat volledig te verkrijgen.



Verschiedende prentjes met volle aflaat altijd in combinatie met de gekruisigde Kristus.

De oudste prentjes van groot-Heers.

Via de heemkundige kring konden we enkele van de oudste bidprentjes gerelateerd met Heers terugvinden, waarvoor dank. Elk van deze prentjes heeft zijn eigen summiere geschiedenis die we hieronder een beetje uit de doeken proberen te doen. We zien dat de Zuid-Limburgse dorpen wat achterop hinken tegenover de provinciesteden. Dit verschijnsel was door alle eeuwen heen merkbaar en was grotendeels te wijten aan de slechte bereikbaarheid en het gebrek aan doorstroming van nieuwe modes, ideeën en gebruiken. In de omliggende dorpen vinden we de oudste doodsprentjes o.a. in Berlingen 1822, in Wellen 1817, in Alken 1819, Borgloon 1818...



Hierboven zien we een afbeelding van de Heilige Scholastica, beschermheilige tegen onweer en overvloedige regen, van de hand van graveur Cornelis Galle van Antwerpen (1576-1650). Dit was een devotieprentje dat als doodsprentje gebruikt werd. Het prentje was van Petronilla Vanderhulst, geboren te Boutersem in 1752. Zij was gehuwd met Urbanus Ruison, geboren te Roosbeek en reeds overleden in 1802. Deze personen waren ver verwant met de familie Wanweddingen uit Herten; de bewoners van het zogenaamde kasteel van Herten. Zij waren de ouders van de gekende Joseph Jacques Ruison, landbouwer en burgemeester van Heers. Op een volgend prentje zien we een gravure van Franciscus Huberti alias Franciscus Huybrechts (actief 1656-1687). Het is een "Agnus adest Agnis" (het Lam is er voor de kinderen) voorstelling met Johannes, Christuskind en schaap, ontleend aan een schilderij van P.P. Rubens. Op de versozijde zien we dat dit prentje een nagedachtenis is voor vier personen namelijk Lambertus Purnal, Maria Martha Vanderwaeren, Petrus Arnoldus Purnal en Franciscus Lambertus Purnal. Deze laatste was kapelaan in Heers en hij overleed er op 14 januari 1829. Zijn ouders en broer overleden te Roost (Rosoux) in 1828. De tekst op het bidprentje verwijst naar een tekst uit de apocalyps die zegt dat niets dat "besmet" is in de hemel kan komen. Ieder mens is dus gewild of ongewild beladen of besmet met zonden en belandt daardoor in het vagevuur. Het is aan de overlevenden om te bidden voor de overledenen zodat zij snel verlost worden van de pijnigingen van het vagevuur. Opmerkelijk is dat men de oorzaak van overlijden vermeldt op het prentje. Alle vier familieleden zijn door een "kwade koorts" uit het leven gerukt; wat dit ook moge zijn. Tot op heden is dit het oudste doodsprentje van groot-Heers.



1773 1773

Bid voor de Zielen van zaliger
LAMBERTUS PURNAL, oud 65 jaren,
 zyne *Huysvrouw* **MARIA MARTHA**
VANBERWAER, oud 60 jaren,
 en hunne twee Zoonen
PETRUS ARNOLDUS, oud 32 jaren, en
 d'Heer **FRANCISCUS LAMBERTUS** Priester en
 Capollaan tot Heers, oud 24 jaren;
 De welke voorzien van de III. Sacramenten der
 stervende, de dry eerste tot Roost op 't eynde
 van 1828, en den vierden tot Heers den 14
 Januarii 1829 door eene kwaede koortse zyn
 weggerukt nyt dit stervelykleeven, en, zoo
 wy verhoopen, zyn overgegaen tot het eeuwig-
 gelukzalig leeven, al -- nog droefheyd, nog
 geschrey, nog ziekte. -- God, nog eenig
 ander kwaed meer zyn al. -- Maer aangezien
 'er niets dat boesmet is kan in den Hemel kom-
 men. Aroc. 21. Ten zy het eerst gezuivert wor-
 de door het vuur, daarom, is't dat zy nog iets
 te betaelen, oft te zuiveren hebben, weest
 hunne lieve en arme Zielen gedachtig in uwe
 gebeden, opdat zy des te eerder moogden rus-
 ten in vrede. Amen. R. I. P.

Den Heere heeft het gegeven, den Heere heeft
 het genoomen, zoo als't den Heere beliest heeft
 is het geschied, den naam des Heere zy ge-
 benedyd. Jon C. 1.

De dagen van den mensch zyn kort, zy gaen als
 eene schaduw voorby, en daer blyft ons niets
 over als het graf. Jon C. 14 en 17.



We zien dat de voorstellingen uit de 17^{de} eeuw nog tot circa 1840-1845 (in enkele gevallen nog tot 1870) in onze streken gebruikt werden. Een ander verschijnsel was het berijmde gebedsprentje. De bovenste helft bevatte een beeldende voorstelling, de onderste een gebed op rijm. De eerste zijn uitgegeven door de Antwerpse graveur Franciscus Huybrechts, die tussen 1656 en 1687 als plaatsnijder actief was. Hij kreeg hiervoor de medewerking van de Antwerpse jezuiten. Na de dood van Huybrechts doofde het rijmgebruik uit. Een ondernemende drukker, zoals bijvoorbeeld Jean Joseph Billen, (geboren te Alken) stadsdrukker van Tongeren en later van Hasselt, was ongetwijfeld op de hoogte van de verschillende soorten prenten die er in de handel verkrijgbaar waren. Andere prenten verschenen met gebeden op de rectozijde maar niet meer op rijm.

In 1830 overleed te Heks in het Munkhof een zekere Renerius Delvigne, priester en kanunnik van het voormalige kapittel van Borgloon. Drukker Billen zorgde voor een mooie bidprent in de stijl van de 17^{de} eeuw. Twee engelen (zie afbeelding hierboven) aanbidden het Christusmonogram waaronder zich de doornen kroon, het Heilig Hart van Jezus en het Maria-Koningin-monogram bevinden. In twee talen staat rond het medaillon geschreven : “*Lesende dit ondergeschrevenen gebedt sal hebben Godt favorabel int leven ende inde doot*” Het gebed is als volgt : “*Gebenedyt sy den soeten naem onser heere Iesu Christi ende der gloriose maget Maria synder aldersoetste moeder inder eeuwicheyt en vorder dat ons gebenedyt de maget Maria met haer devoet kindt amen. Pater noster Ave Maria*” Aangezien er “Nederdietsche en Fransche” tekst op deze prent voorkomt mogen we veronderstellen dat dit een prent van een graveur is uit het Luikerland. Tongeren lag immers veel dichter bij Luik als bij Antwerpen. Het is een prent waarvan de oorsprong zeker in de 18^{de} eeuw ligt; we zien dit duidelijk aan het taalgebruik. De taal van het gebed op de rectozijde is duidelijk ouder dan deze op de versozijde. De drukker van de prent zelf, gebruikte schijnbaar een oude drukplaat, een verschijnsel dat regelmatig voorkwam. Soms waren de oude drukplaten zodanig versleten dat de afbeelding aan kwaliteit moest inboeten.



Hierboven de tekstzijde van het bidprentje van Renerius Delvigne. (°1760 Horpmaal) Na wat opzoekingen blijkt dat aan deze persoon een mooi historisch verhaal kan gekoppeld worden. Dit bewijst de belangrikheid van onze bidprentjescultuur voor de plaatselijke heemkunde en geschiedenis. Renier Delvigne was de broer van pastoor Arnold Delvigne, de laatste pastoor van het begijnhof van Borgloon. Hun zuster Maria Barbara was begijn in Borgloon. In 1802 werden de goederen van het begijnhof van Loon aangeslagen omdat Arnold Delvigne de eed van haat weigerde af te leggen.



(In de Eerste Franse Republiek, waartoe vanaf 1794 ook de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik behoorden wordt gesproken van de eed van haat tegen koningschap en anarchie. Deze eed werd vanaf 9 maart 1796 verplicht gesteld voor ambtenaren van de republiek en vanaf 7 oktober 1797 ook voor geestelijken die hun ambt wilden blijven uitoefenen. Weigeraars riskeerden gevangenneming en deportatie naar Cayenne in Frans Guyana.)

In 1804 legde de commissie van het hospitaal van Loon de hand op deze aangeslagen goederen van het begijnhof. In 1806 verzoekt de Prefect het Weldadigheidsbureau van Tongeren aan het Gasthuis van Loon de goederen en rechten terug te geven, voortkomende van het Begijnhof van Grathem, die Arnold Delvigne ontdekt had. Tongeren gebarde van niets. Delvigne werd verplicht de titels af te staan die hij als oud-pastoor van het Begijnhof bewaard had. Hij gaf niets. De boeken verdwenen spoorloos. Pas in 1816 waren de moeilijkheden voorbij die het Gasthuis van Graeth tegenkwam in het herkrijgen van de goederen van de pastorie van het Begijnhof. Kanunnik Renier Delvigne (waarvan hierboven het doodsprentje) van Heks overhandigde 11 registers. Er ontbrak één register, dat van 1686, waarin een afschrift stond van het testament van Graaf Arnold van Loon uit 1232. Renier overleed te Heks op 18 juni 1830 in het Munkhof dat voorheen gepacht werd door zijn vader, Egidius Delvigne uit Haneffe.

Plaatselijke drukkers van deze prentjes tot ca. 1860 :

Hasselt : J. Billen, Finoulst, H. Poppe, Ceysens, F.V. Titeux

Tongeren : J. Billen, Demarteau, Collée

Sint-Truiden : J.L. Milis, Vanwest-Pluymers, Joachim Claes, De Cocq-Creten.

Jo Billen 19/05/2017